

Περιπτώσεις ευλογιάς
στο Βυζάντιο

Λέξεις ευρετηρίου

Βυζαντινή Ιατρική
Επιδημίες
Ευλογιά
Θεόδωρος Πρόδρομος
Ιστορία Ιατρικής
Μιχαήλ Ψελλός

Μια από τις θανατηφόρες νόσους που απείλησαν την ανθρωπότητα, ήταν η νόσος της ευλογιάς. Η ύπαρξή της είναι τόσο παλιά όσο και ο ανθρώπινος πολιτισμός. Η επιβίωση του ιού ήταν συνδυασμένη με την κοινωνική επαφή, αφού ο ιός μεταφέρεται από άνθρωπο σε άνθρωπο. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, υπολογίζεται ότι η ευλογιά έκανε για πρώτη φορά την εμφάνισή της την εποχή των πρώτων αγροτικών οικισμών το 10.000 π.Χ.

Η γεωγραφική της εξάπλωση ξεκινάει από την Ασία και με το πέρασμα των αιώνων η νόσος μεταφέρεται μέσω των μετακινήσεων διαφόρων λαών προς τη Μέση Ανατολή και την Αφρική. Εμφανίστηκε στην Κίνα το 3000 π.Χ. και στην Ινδία το 2000 π.Χ. Από την Ινδία, μέσω Αιγυπτίων εμπόρων, μεταφέρθηκε στην Αίγυπτο.¹ Το 1350 π.Χ. η Αίγυπτος μαστίζεται από μια μεγάλη επιδημία ευλογιάς, ενώ ταυτόχρονα βρίσκεται σε πόλεμο με το βασίλειο των Χετταίων, στο οποίο η νόσος μεταφέρθηκε από Αιγύπτιους αιχμαλώτους. Η νόσος εξαπλώθηκε σε όλη την περιοχή αφήνοντας πολλά θύματα. Ανάμεσά τους και ο ίδιος ο βασιλιάς των Χετταίων Σουπιλιουλιούμας ο Α΄ και η γυναίκα του, βασίλισσα Αμουβάντα.

Μεγάλη φιλολογία έχει αναπτυχθεί γύρω από τα ευρήματα σε μούμιες της 18ης και της 20ής Δυναστείας του Νέου Βασιλείου της Αιγύπτου (1570–1085 π.Χ.), στις οποίες έχουν εντοπιστεί σημάδια ευλογιάς. Πιθανολογείται ότι ο Φαραώ Ραμσής Ε΄, ο οποίος πέθανε περίπου το 1160 π.Χ., ήταν θύμα ευλογιάς.² Συγκεκριμένα, οι Ruf-

fer και Ferguson (1911) χρησιμοποίησαν μια μέθοδο, που οι ίδιοι είχαν επινοήσει από το 1909 και η οποία επανέδιδε ελαστικότητα στους ιστούς των μουμιών και επέτρεπε την ιστολογική τους εξέταση.³ Η διά του μικροσκοπίου εξέταση των ιστολογικών παρασκευασμάτων, που έλαβαν από μούμιες της 20ής Δυναστείας, όπως αυτή του Φαραώ Ραμσής Ε΄, έδειξε ίχνη από δερματικές αλλοιώσεις παρόμοιες με εκείνες της ευλογιάς, γεγονός που τους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο θάνατος του Ραμσής Ε΄ προήλθε από ευλογιά.⁴⁻⁶ Οι ιστολογικές εξετάσεις που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια έδειξαν αύξηση βακίλων στις δερματικές αλλοιώσεις.⁷ Διατυπώθηκε επίσης η θεωρία ότι η αύξηση των βακίλων ίσως οφείλεται σε μια μεταθανάτια βακτηριδιακή υπερπαραγωγή μετά από σηψαιμία, κάτι το οποίο δεν είναι ασυνήθιστο στις περιπτώσεις θανατηφόρου ευλογιάς.⁷ Παρότι η εξέταση αυτή δεν έδωσε σαφή απάντηση στο αίτιο του θανάτου, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο ο Ραμσής Ε΄ πράγματι να πέθανε από ευλογιά.

Η νόσος εμφανίστηκε και στη Ρώμη το 180 μ.Χ., επί Μάρκου Αυρηλίου, αφήνοντας επίσης στο πέρασμά της πολλά θύματα.⁸ Αναφέρεται και πάλι στην Κίνα τον 3ο μ.Χ. αιώνα από το μεγαλύτερο Κινέζο αλχημιστή, τον Κο-Ηουνγκ (283–343 μ.Χ.). Τον 6ο μ.Χ. αιώνα η ευλογιά επανεμφανίζεται στην Αίγυπτο.¹

Το 910 μ.Χ., ο Άραβας Ραζής (864–930 μ.Χ.) για πρώτη φορά καταγράφει τη νόσο, διαφοροδιαγιγνώσκοντάς την από την ιλαρά.^{9,10}

Κ. Τσιάμης,
Ι. Λασκαράτος

Ιστορία της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή,
Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

Cases of smallpox in Byzantium

Abstract at the end of the article

Η λατινική ονομασία της ευλογιάς (*variola*), σύμφωνα με μια άποψη, συναντάται για πρώτη φορά τον 6ο αιώνα μ.Χ. και αποδίδεται στον Αρχιεπίσκοπο Μάριο της Αβές (μια πόλη κοντά στη Λωζάννη).¹¹ Κάποιοι άλλοι όμως ερευνητές πιστεύουν ότι ο λατινικός όρος *variola* πρωτοχρησιμοποιήθηκε το 1020 μ.Χ. από τον Κωνσταντίνο τον Αφρικανό.¹² Ανεξάρτητα από το ποιος πρωτοεισηγάγε τον όρο, η λέξη *variola* προέρχεται από το λατινικό *varius*, που σημαίνει ποικιλόχρωμος, ή πιθανότερα από το *varus*, που σημαίνει φλύκταινα.

Η ευλογιά στο Βυζάντιο

Από τα γραπτά του Ιπποκράτη μέχρι αυτά του Γαληνού δεν προκύπτει κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ότι η νόσος ήταν γνωστή στους αρχαίους. Απ' ό,τι φαίνεται, η ευλογιά ήταν εντελώς άγνωστη, όχι μόνο σ' αυτούς αλλά και στους Βυζαντινούς, οι οποίοι τουλάχιστον μέχρι και το 10ο αιώνα μ.Χ. πρέπει να αγνοούσαν τη νόσο.

Αν εξαιρέσουμε την αναφορά του Ραζή το 10ο μ.Χ. αιώνα, στους επόμενους αιώνες οι πληροφορίες για εμφανίσεις ευλογιάς δυστυχώς είναι περιορισμένες, όχι μόνο στη βυζαντινή ιστοριογραφία, αλλά και στην υπόλοιπη ευρωπαϊκή. Υπάρχει βέβαια και μια άλλη άποψη, ότι δηλαδή ο Ραζής χρησιμοποίησε ως βάση για το έργο του μια ιατρική πραγματεία του Ααρών του Πρεσβύτερου, τους «Πανδέκτες», γραμμένη επί αυτοκράτορα Ηρακλείου (610–641 μ.Χ.).¹² Πάντως, η μη αναφορά των Βυζαντινών κατά τους προηγούμενους αιώνες μπορεί να σημαίνει ότι η Βυζαντινή επικράτεια ίσως ήταν ελεύθερη από τη νόσο ή ότι η εμφάνιση της νόσου ήταν σποραδική. Δεν πρέπει πάντως να ξεχνάμε ότι η διάδοσή της ξεκίνησε από τον αραβικό κόσμο, αφού θεωρείται βέβαιο ότι τον 7ο μ.Χ. αιώνα η νόσος στην περιοχή ήταν ενδημική. Η διάδοση αυτή συμπίπτει με την εμφάνιση και την επέκταση του Ισλάμ. Οι αραβικές εκστρατείες, μαζί με τη διάδοση του ισλαμικού δόγματος στις νεοκατακτημένες περιοχές, έφεραν και τη νόσο της ευλογιάς. Δεδομένου ότι η σύγκρουση ανάμεσα στο Βυζάντιο και στους Άραβες ήταν αναπόφευκτη, η εξάπλωση της ευλογιάς βρισκόταν προ των πυλών του Βυζαντινού κράτους. Η διαμάχη των δύο κρατών τα οδήγησε σε μακροχρόνιους πολέμους φθοράς, με ευρείας κλίμακας λεηλασίες από τους Άραβες στα νησιά του Αιγαίου και στη Μικρά Ασία. Στη Μικρά Ασία, μάλιστα, οι Άραβες κατέκτησαν διάφορες μεγάλες πόλεις, όπως την Καισάρεια, που για κάποιο χρονικό διάστημα χρησιμοποιούσαν ως ορμητήρια για επιδρομές.

Πάντως, οι βυζαντινές πηγές δεν μνημονεύουν εμφάνιση κρουσμάτων στη Βυζαντινή παραμεθόριο ούτε

στο Αιγαίο αλλά ούτε και στη Μικρά Ασία κατά τη διάρκεια της αραβικής κατοχής.

Αν δεχθούμε την απουσία της νόσου στο Βυζάντιο, αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί στα πλαίσια του χρόνου επώασής της, καθώς και της κλινικής εικόνας. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι η μεγάλη κακουχία και αδυναμία των ασθενών τους καθιστούσε ανίκανους να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις μιας εκστρατείας, αφήνοντάς τους αναγκαστικά στα μετόπισθεν. Λαμβάνοντας επίσης υπόψη το χρόνο επώασης της νόσου, καθώς και το βραδύ χρόνο μεταφοράς των στρατευμάτων εκείνης της εποχής, είναι πιθανό οι ύποπτοι για τη νόσο ή οι αποδεδειγμένοι ασθενείς να εγκατέλειπαν τον κύριο όγκο του στρατού για προληπτικούς λόγους. Ίσως έτσι μπορεί να εξηγηθεί γιατί το Βυζάντιο μέχρι κάποια περίοδο μπόρεσε να αποφύγει την εισβολή της ευλογιάς από την πλευρά των Αράβων.¹² Επίσης, η οργάνωση στην Κωνσταντινούπολη, όσον αφορά στους ξένους εμπόρους που κατέφθαναν εκεί, οι οποίοι υποχρεωτικά κατέλυαν σε ειδικούς ξενώνες και διαπραγματεύονταν τα εμπορεύματά τους επίσης σε ειδικούς χώρους, ελαχιστοποιούσε την εξάπλωση πιθανής νόσου. Πάντως, μέχρι το 10ο μ.Χ. αιώνα δεν έχουν αποκαλυφθεί, προς το παρόν, από τους Βυζαντινούς λόγιους, τους χρονογράφους, τους περιηγητές, τους αγιογράφους, ακόμα τους βίους θαυματοργών Αγίων, στοιχεία για την εμφάνιση της νόσου.

Κατά τη χρονική περίοδο από το 14ο έως το 16ο αιώνα, ένα άλλο γεγονός έχει επίσης παίξει ρόλο στην ελλιπή ενημέρωσή μας όσον αφορά την ευλογιά. Ήταν οι αιώνες των μεγάλων επιδημιών της πανώλους. Κατά τη διάρκειά τους έχασαν τη ζωή τους χιλιάδες άνθρωποι. Τα αποτελέσματά τους ήταν καταστρεπτικά για τις κοινωνικές δομές και την οικονομία των περιοχών που επλήγησαν. Αρκεί να θυμηθούμε την περιγραφή του Προκόπιου για μια παλιότερη επιδημία πανώλους της Κωνσταντινούπολης το 541 μ.Χ. επί Ιουστινιανού, που περιέγραφε το χάος που επικρατούσε, καθώς και τα κοινωνικά προβλήματα που ενέσκηψαν.¹³

Έτσι, οι λόγιοι της εποχής, επηρεασμένοι από τη θνησιμότητα της πανώλους, έδιναν μεγαλύτερο βάρος στην περιγραφή της. Η πανώλη φαίνεται ότι έκαιρε «ιδιαίτερης μεταχείρισης» σε σχέση με τα άλλα λοιμώδη νοσήματα της εποχής. Ο «μαύρος θάνατος» μονοπωλούσε το ενδιαφέρον των λογίων, οι οποίοι προφανώς εμπνέονταν περισσότερο από αυτόν και ίσως αδιαφορούσαν για την εμφάνιση σποραδικών περιπτώσεων ευλογιάς.

Πάντως, ύστερα από την ισπανική κατάκτηση της Αμερικής, το 16ο μ.Χ. αιώνα, η οποία διέδωσε την ευλογιά στο Νέο Κόσμο, αλλά και αργότερα, κατά το 17ο

αίωνα, οι αναφορές αρχίζουν να γίνονται πιο σαφείς και διαφωτιστικές για τη φύση της νόσου.

Επιστρέφοντας στην αναφορά μας για το Βυζάντιο, μας είναι άγνωστο το πότε άρχισε η νόσος να εμφανίζεται. Πάντως, υπήρχε ενδιαφέρον για την ευλογιά, το οποίο αποδεικνύεται και από τη μετάφραση του έργου του Ραζή στα Ελληνικά από τα Αραβικά. Δεν έχει ακόμα αποσαφηνιστεί ποιος είναι ο μεταφραστής του κειμένου. Η μετάφραση έγινε με διαταγή κάποιου αυτοκράτορα, του οποίου επίσης το όνομα δεν είναι εξακριβωμένο, αφού δεν μνημονεύεται στη μετάφραση, όπως επίσης και το έτος που πραγματοποιήθηκε. Πιστεύεται ότι ίσως πρόκειται για τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1281–1328 μ.Χ.) και, ως μεταφραστής, τις πιο πολλές πιθανότητες συγκεντρώνει ο Ιωάννης Ακτουάριος, ο οποίος έζησε εκείνη την περίοδο.¹² Ανεξάρτητα από το ποιος έδωσε τη διαταγή και ποιος την εξετέλεσε, η εντολή αυτή δείχνει ότι η ευλογιά ήταν μέρος των επιδημιολογικών ενδιαφερόντων της Βυζαντινής Ιατρικής, γεγονός που σημαίνει ότι η νόσος ήδη είχε προσβάλει το Βυζάντιο.

Όπως διαφαίνεται από τα προαναφερόμενα, υπάρχει μεγάλη έλλειψη πηγών, που να μας πληροφορούν με ακρίβεια για την εμφάνιση της ευλογιάς στο Βυζαντινό και γενικότερα στον Ευρωπαϊκό χώρο. Επίσης, μέχρι τώρα η νόσος της ευλογιάς στο Βυζάντιο δεν έχει εξεταστεί εκτενώς. Πάντως, παρά τις ερμηνείες που διατυπώθηκαν, παραμένει περίεργο το γεγονός ότι στα ιατρικά συγγράμματα των Βυζαντινών ιατρών δεν γίνεται καμία απολύτως αναφορά στη νόσο, σε αντίθεση με τη φιλολογική και ιστορική βιβλιογραφία, απ' όπου και αντλούμε τις πληροφορίες που παραθέτουμε.

Οι περιπτώσεις μας

Στην παρούσα εργασία μας δίνεται η ευκαιρία να μελετήσουμε δύο περιπτώσεις ευλογιάς στην Κωνσταντινούπολη τον 11ο και 12ο μ.Χ. αιώνα, οι οποίες παρουσιάζουν επιστημονικό ενδιαφέρον. Εξετάζοντας βαθύτερα την κλινική τους εικόνα, σε σχέση με στοιχεία επόμενων επιδημιών, διαπιστώνουμε ότι θα μπορούσαν να εξαχθούν χρήσιμα επιδημιολογικά συμπεράσματα για τη διαχρονική εξέλιξη του ιού της ευλογιάς. Γι' αυτό, θεωρούμε αρκετά σημαντικές αυτές τις περιπτώσεις, στις οποίες σίγουρα δεν έχει δοθεί κατά το παρελθόν η απαιτούμενη προσοχή. Μάλιστα, η περίπτωση του Ψελλού είναι εντελώς άγνωστη στην ιατρική βιβλιογραφία.

Πρόκειται για δύο περιγραφές, από το Μιχαήλ Ψελλό (1018–1081 μ.Χ.) και το Θεόδωρο Πρόδρομο (1100–1170 μ.Χ.), από τις οποίες φαίνεται ότι η νόσος είχε κάνει την εμφάνισή της και στην Κωνσταντινούπολη,

αφήνοντας πίσω της πολλά θύματα. Οι δύο χρονολογικοί, άμεσα ή έμμεσα, ήταν θύματα της νόσου. Ο Πρόδρομος ήταν ο ίδιος ασθενής, αλλά κατάφερε να επιζήσει, ενώ ο Ψελλός έχασε την κόρη του. Οι περιγραφές τους είναι απλές και κατατοπιστικές και μας δίνουν αρκετά σαφή εικόνα των συμπτωμάτων. Οι δύο αυτοί Βυζαντινοί συγγραφείς θεωρούνται αξιόπιστοι και μας έχουν αφήσει γραπτά μεγάλης ιστορικής και λογοτεχνικής αξίας.

Ο Μιχαήλ Ψελλός ήταν μια χαρισματική προσωπικότητα, με σπάνια μόρφωση για την εποχή του, φιλόσοφος και πανεπιστήμων. Διατέλεσε γραμματέας (πρωτοασκρήτης) του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ (1042–1055 μ.Χ.). Η ευγλωπία και πολυμαθεία του τον κατέστησαν απαραίτητο στην αυτοκρατορία. Εκτός από τις υπηρεσίες που πρόσφερε στον Κωνσταντίνο, διατέλεσε και μουσικοσύμβουλος (παραδυναστεύων τω βασιλεί) του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071–1078 μ.Χ.), ο οποίος μάλιστα ήταν και μαθητής του. Τέλος, διατέλεσε και γραμματέας του αυτοκρατορικού ανώτατου δικαστηρίου. Η πολιτική του σταδιοδρομία ήταν συνυφασμένη με τις πολιτικές διακυμάνσεις του Βυζαντινού κράτους. Έτσι, σε περιόδους δυσμένειας αναγκάστηκε να καρεί μοναχός. Πάντως, η Ιατρική δεν διέφυγε από τα ενδιαφέροντά του, αφού τη σπούδασε και την εξάσκησε, αλλά πιο πολύ τον απασχόλησε η γλωσσική πλευρά της ιατρικής ορολογίας. Μας άφησε πάντως ένα ενδιαφέρον έργο, που αποτελείται από 1373 δωδεκασύλλαβους με ιατρικές συμβουλές («Πόνημα ιατρικόν άριστον δι' ίαμβων»)¹⁴

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος ήταν ποιητής και συγγραφέας. Είχε μεγάλη φήμη μορφωμένου ανθρώπου και σύντομα απέκτησε την εκτίμηση και υποστήριξη των αυτοκρατορικών κύκλων. Έζησε την εποχή της δυναστείας των Κομνηνών, επί αυτοκρατόρων Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118–1143 μ.Χ.) και Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143–1180 μ.Χ.), οι οποίοι ήταν προστάτες των τεχνών και των γραμμάτων και τους οποίους υπηρέτησε. Ήταν οικείος με την ιατρική επιστήμη, αφού διατέλεσε μαθητής του ιατρού Μιχαήλ Ιταλικού και συχνά με καυστικούς στίχους κατακεραύνωνε ιατρούς που δεν ασκούσαν με την οφειλόμενη δεοντολογία το επάγγελμά τους.¹⁵ Σύμφωνα όμως με την άποψη κάποιων ιστορικών, υπάρχει πιθανότητα η περίπτωση που θα διαπραγματευτούμε να μην περιγράφεται από το Θεόδωρο Πρόδρομο. Την συγκεκριμένη αυτή ιστορική περίοδο δεν υπάρχει μόνο ένας Πρόδρομος, αλλά τουλάχιστον επτά. Είναι επίσης πιθανό ο συγγραφέας να συμπίπτει με τον Πτωχοπρόδρομο.^{16,17} Ο Πτωχοπρόδρομος έζησε την ίδια εποχή με το Θεόδωρο και αξίζει να αναφέρουμε πως δεν υπολείπεται σε μόρφωση και ότι έχαιρε μεγάλης εκτίμησης από τον αυτοκράτορα. Γεγονός είναι

ότι πολλοί μελετητές δεν ξεχωρίζουν τα δύο αυτά πρόσωπα και πρόσφατες μελέτες πιστοποιούν αυτή την ταύτιση.¹⁸ Ο Θεόδωρος Πρόδρομος εξακολουθεί, από την πλειονότητα των ιστορικών, να θεωρείται ο συγγραφέας των επιστολών.

Η ευλογία της Στυλιανής

Η πρώτη περίπτωση ευλογίας που εξετάζουμε, προέρχεται από την αφήγηση του Ψελλού για τη νόσο, η οποία τελικά οδήγησε την κόρη του, Στυλιανή, στο θάνατο. Οι πληροφορίες μας αντλούνται από το έργο του Ψελλού «Επιτάφιοι Λόγοι», οι οποίοι γράφτηκαν με αφορμή τους θανάτους επιφανών Πατριαρχών της Κωνσταντινούπολης, το θάνατο της μητέρας του Θεοδοτίου, της κόρης της Στυλιανής, του δασκάλου του Νικήτα, καθώς και το θάνατο του Μητροπολίτη της Εφέσου Νικηφόρου.^{19,20}

Ο Ψελλός χαρακτηρίζει τη νόσο ως λοιμική. Αναφέρει πως η συγκεκριμένη νόσος δεν είχε σχέση με καμιά γνωστή μέχρι τότε ασθένεια. Μάλιστα, οι ιατροί της εποχής του δεν μπορούσαν να την ταξινομήσουν. Επίσης, δεν είχαν καταφέρει να βρουν καμιά θεραπεία. Η νόσος ήταν βαρύτατη. Εμφανίστηκε ξαφνικά με υψηλό πυρετό και ακολούθησε η εμφάνιση σε όλο το σώμα «βοτρυδών», δηλαδή φυσαλίδων σαν τσαμπί από σταφύλι, οι οποίες αλλοίωναν τη δερματική επιφάνεια. Αναφέρει επίσης την προσβολή των αυτιών και της μύτης: «περί γαρ ώτων πόρους και αναπνοάς μυκτῆρων», του στόματος: «στόματος υπερώαν», αλλά και του λαιμού: «λαιμόν εκφύντα», γεγονός που έκανε την εισπνοή και την κατάποση οδυνηρή. Την 20ή ημέρα, οι δερματικές αλλοιώσεις εξελίσσονταν με αποξήρανση των φυσαλίδων και απόπτωσή τους ως φολίδες («απομαρανθέντων και δίκην φολίδων αποπιπόντων του σώματος»), ο δε πυρετός εξακολουθούσε να είναι υψηλός: «πυρετός γαρ λάβρος».

Η Στυλιανή στις τελευταίες της στιγμές δεν μπορούσε να μιλήσει και με πολύ μεγάλη δυσκολία έβγαине η φωνή της: «και μηδέν πλέον μήτε φθέγγασθαι, μήτ' εκφωνήσαι δυναμένη». Τελικά, απεβίωσε την 30ή ημέρα της νόσου. Ο Ψελλός αριθμεί τις ημέρες από τη στιγμή που η Στυλιανή βρέθηκε ασθενής στο κρεβάτι, «από της εν η κατεκλίθη διεμετρείτο», δεν μας δίνει όμως ακριβείς πληροφορίες για τη χρονική στιγμή εμφάνισης κάθε συμπτώματος.

Σύμφωνα με την αφήγησή του, εκείνη τη χρονική περίοδο και άλλα κρούσματα παρουσιάστηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Δυστυχώς, δεν μας αφήνει στοιχεία για την έκταση της επιδημίας, αναφέρει όμως πως δεν είχαν όλα θανατηφόρα κατάληξη. Τέλος, για άλλη μια φο-

ρά αναφερόμενος στο θάνατο της Στυλιανής, κάνει πάλι λόγο για τα τρομερά αποτελέσματα δυσμορφίας που άφησε η νόσος στο πρόσωπό της («πού τα της υπέρ άνθρωπόν σου μορφής σύμβολα;»).

Συμπερασματικά, η Στυλιανή αρρώστησε από κάποια νόσο, η οποία άρχισε απότομα με υψηλό πυρετό. Αναφέρει για φυσαλίδες, οι οποίες, μετά την εγκατάσταση του πυρετού, εμφανίστηκαν σε όλο το σώμα. Κάνει λόγο επίσης για προσβολή του ακουστικού πόρου, του ρινικού και στοματικού βλεννογόνου, καθώς και για αδυναμία ομιλίας και κατάποσης. Περιγράφει, την 20ή ημέρα, την αποξήρανση των φυσαλίδων. Η επιδερμίδα αποσπάται κατά μεγάλες περιοχές και ουλές καταλείπονται στο δέρμα, κυρίως στο πρόσωπο. Ο θάνατος της Στυλιανής, που σημειώθηκε την 30ή ημέρα, ίσως προήλθε από κάποια επιπλοκή της ευλογίας, χωρίς να αποκλείεται και η περίπτωση της σηψαιμίας.

Η περίπτωση της Ευδοκίας

Στο σημείο αυτό, με αφορμή την αναφορά του Ψελλού για τα τρομερά σημάδια στο πρόσωπο της Στυλιανής, είναι ενδιαφέρον να προσθέσουμε άλλη μια πληροφορία. Προέρχεται επίσης από τον Ψελλό, από το μνημειώδες έργο του «Χρονογραφία» και ίσως θα μπορούσε να είναι άλλη μια απόδειξη του γεγονότος ότι η νόσος ήταν γνωστή στους Βυζαντινούς. Ο Ψελλός στο βιβλίο του αυτό, το οποίο περιλαμβάνει βιογραφίες αυτοκρατόρων, αναφέρει ότι η μεγαλύτερη από τις τρεις κόρες του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Η' (1025–1028 μ.Χ.), η Ευδοκία, αδελφή της Ζωής και της Θεοδώρας, που διατέλεσαν αυτοκράτειρες, είχε στο πρόσωπό της σημάδια, απόρροια μιας παιδικής λοιμικής ασθένειας. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ίσως πρόκειται για ανεμοβλογιά. Ο Ψελλός όμως αναφέρει ότι τα σημάδια στο πρόσωπο της Ευδοκίας ήταν πολύ έντονα. Ήταν μέτριας ομορφιάς, αλλά τα σημάδια της προκαλούσαν δυσμορφία και ο γάμος της, αν και ήταν πρωτότοκη κόρη του αυτοκράτορα με δικαιώματα στο θρόνο, δημιουργούσε μεγάλο πρόβλημα στην αυτοκρατορική οικογένεια.²¹ Την ίδια δυσμορφία, που αποδίδεται στο λοιμικό νόσημα, μαρτυρεί στη Χρονογραφία του και ο Ιωάννης Ζωνάρας.^{22,23} Τελικά, η Ευδοκία κλείστηκε σε μοναστήρι με ή χωρίς τη συγκατάθεσή της. Όποια και αν είναι η ιστορική αλήθεια, αποτελεί πάντως γεγονός ότι οι δερματικές αλλοιώσεις της ανεμοβλογιάς δεν είναι τόσο έντονες και αντιαισθητικές όπως της ευλογίας και δεν αφήνουν τόσο έντονα, στο βαθμό που αναφέρει ο Ψελλός, σημάδια στο πρόσωπο. Στην περίπτωση της Ευδοκίας, εκτός από τις δερματικές αλλοιώσεις, ο Ψελλός δεν κάνει καμιά άλλη αναφορά και συνεπώς παραμένει αμφίβολη η εξαγωγή συγκεκριμένου συμπεράσματος.

Η περίπτωση του Θεοδώρου Πρόδρομου

Η περιγραφή της δεύτερης περίπτωσης ευλογιάς από το Θεόδωρο Πρόδρομο έφθασε στις μέρες μας με τη μορφή επιστολογραφίας, που διατηρούσε ο συγγραφέας με επιφανείς φίλους του. Συγκεκριμένα, πρόκειται για έξι επιστολές, οι οποίες γράφτηκαν κατά τη διάρκεια της ασθένειάς του.^{12,24,25} Τρεις απ' αυτές και πιο συγκεκριμένα η πρώτη, η τέταρτη και η πέμπτη, στάλθηκαν στον Αλέξιο Αριστινό, Ορφανοτρόφο της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή στον υπεύθυνο του ορφανοτροφείου, που συνήθως ήταν κάποιος κληρικός ή άλλος υψηλόβαθμος αξιωματούχος επιφορτισμένος με την εποπτεία του εν λόγω ιδρύματος. Οι υπόλοιπες τρεις επιστολές, η δεύτερη, η τρίτη και η έκτη, στάλθηκαν από τον Πρόδρομο στο Μητροπολίτη της Τραπεζούντας. Στις επιστολές αυτές ξετυλίγεται η εξέλιξη της νόσου.

Στις τρεις πρώτες επιστολές αναφέρει πως είναι άρρωστος από μια ασυνήθιστη ασθένεια, που ο ίδιος ονομάζει λοιμική. Οι ιατροί ονόμασαν τη νόσο «διπλούν τριταίον πυρετόν». Μας μεταφέρει, πάντως, και τον τρόπο σκέψης, αλλά και την αντίδραση των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι αναφέρονταν στη νόσο με μεγάλο σεβασμό. Σεβασμό στο όνομα της Θείας ευλογιάς, όπως χαρακτηριστικά μας αναφέρει «Ευλογω-νυμείν». Δηλαδή, το όνομα ευλογία το χρησιμοποιούσαν κατ' ευφημισμό. Με τον ίδιο τρόπο και σε άλλες περιπτώσεις, όπως αναφέρει ο Πρόδρομος, οι ιατροί ονόμαζαν κατ' ευφημισμό τα δηλητήρια ως ιερά «ιερω-νυμούσι» ή τα πυρωμένα σίδηρα ως κρύα «κρυερηγο-ρούσι».²⁵

Ο Πρόδρομος βεβαιώνει ότι η εμφάνιση και έκρηξη της νόσου ήταν οξεία, χωρίς να δίνει περισσότερα στοιχεία. Είχε τρομερούς πόνους, τους οποίους παρομοιάζει με το μαρτύριο του βιβλικού Ιώβ. Για τρεις ημέρες παρουσίασε υψηλό πυρετό, τον οποίο περιγράφει σαν κτύπημα όλων των κεραυνών και καύσο δυνατό. Αναφέρει πολλούς χολώδεις εμέτους, οι οποίοι τον είχαν εξαντλήσει. Μάλιστα, φοβάται πως θα βγει όλη του η χολή και θα πεθάνει, γιατί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, ακολουθώντας τη χυμοπαθολογική θεωρία του Ιπποκράτη και του Γαληνού, αυτή είναι που κρατάει τους ανθρώπους ζωντανούς. Την τέταρτη ημέρα εμφανίστηκαν βλατίδες σε όλη την έκταση του δέρματος.

Στην τέταρτη επιστολή προς τον Ορφανοτρόφο αναφέρεται στην έκτη ημέρα, κατά την οποία γράφτηκε και η εν λόγω επιστολή. Αναφέρει επέκταση των συμπτωμάτων στο φάρυγγα και λάρυγγα, καθώς επίσης ότι η φωνή του ακουγόταν με πολύ μεγάλη δυσκολία και επίσης ότι με μεγάλη δυσκολία άρθρωνε κάποιες λέξεις. Παρομοιάζει την κατάσταση, στην οποία βρισκόταν το

σώμα του, σαν μια λίμνη, στην επιφάνεια της οποίας έχουν δημιουργηθεί αμέτρτες φυσαλίδες από τις σταγόνες της ορμητικής βροχής που πέφτει. Ο ίδιος ονομάζει τη νόσο έβδομη πληγή, υπονοώντας την πληγή που έστειλε ο Μωυσής στην Αίγυπτο. Σύμφωνα με τη βιβλική περιγραφή, η έβδομη πληγή ήταν μίξη χαλαζιού και φωτιάς. Έτσι και ο Πρόδρομος περιγράφει τις φυσαλίδες σαν χαλάζι, άσπρο και στρογγυλό και χαρακτηρίζει το σώμα του ως χαλαζόπληκτο: «χαλάζας ταύτας δικαίως καλώ διά τε το χρώμα, λελεύκονται γαρ, διά τε το σχήμα, εσφαίρωνται γαρ».

Στην πέμπτη επιστολή αναφέρεται στα τρομερά σημάδια στο πρόσωπό του, καθώς και στην απότομη τριχόπτωση. Την έβδομη ημέρα, οι βλατίδες διαφοροποιούνται σε φλύκταινες σε όλο το σώμα, ακόμα και στις παλάμες («παλαμναίαι φλυκτίδες»), ενώ τα φαινόμενα της αδυναμίας, της αϋπνίας και της ανορεξίας γίνονται πιο έκδηλα. Αναφέρει πως το σώμα του είναι γεμάτο από στίγματα και σημάδια, καθώς και από φολίδες, οι οποίες πέφτουν όπως στα ερπετά, όταν αλλάζουν δέρμα.

Στην έκτη επιστολή, προς το Μητροπολίτη της Τραπεζούντας, με πολύ λυπημένο ύφος αναφέρει ότι τα σημάδια της τρομερής αρρώστιας θα μείνουν για πάντα χαραγμένα στο πρόσωπο και στο σώμα του και απορεί πώς θα μπορέσουν και πάλι να τον αντικρίσουν οι φίλοι του. Τέλος, σε μια κρίση αυτοσαρκασμού, παρηγορείται από το γεγονός ότι μπορεί να έχασε όλα τα μαλλιά του, μπορεί όμως τουλάχιστον να καλλιεργήσει μια καλά φροντισμένη γενειάδα!

Συμπερασματικά, ο Πρόδρομος αρρώστησε ξαφνικά, με τριήμερη πυρεξία και χολεμεία. Την τέταρτη ημέρα εμφανίστηκαν σε όλη την έκταση του σώματός του βλατίδες. Η έκτη και η έβδομη ημέρα δεν είναι σαφώς διαχωρισμένες. Πάντως, σ' αυτό το διάστημα των 48 ωρών εμφανίζονται οι φαρυγγικές και λαρυγγικές αλλοιώσεις και η μετατροπή των βλατίδων σε φλύκταινες. Τέλος, χωρίς να μας δίνει στοιχεία για το συνολικό αριθμό των ημερών που διήρκεσε η νόσος ή για την περίοδο της ανάρρωσής του, εστιάζει την αγωνία του στα σημάδια που έχει αφήσει η νόσος στο πρόσωπό του.

Συζήτηση

Συγκρίνοντας τις δύο περιγραφές και την τυπική κλινική εικόνα της ευλογιάς, διαπιστώνουμε αρκετές ομοιότητες. Η ευλογία, όπως κάθε οξεία λοίμωξη, εισβάλλει με υψηλό πυρετό (39,5–40,5 °C), κακουχία, γενική εξάντληση, κεφαλαλγία, οσφυαλγία και φωτοφοβία. Κηλιδώδες εξάνθημα εμφανίζεται την τρίτη ή τέταρτη ημέρα και το επόμενο 24ωρο μετατρέπεται σε βλατιδώδες. Μετά από ένα διήμερο, οι βλατίδες εξελίσσονται σε φυ-

σαλίδες. Με την είσοδο βακτηρίων στις φυσαλίδες το εξάνθημα γίνεται φλυκταινώδες. Κατά την 8η-9η ημέρα από την εμφάνιση του εξανθήματος αρχίζει η αποξήρανση των φλυκταινών και η εφελκιδοποίηση. Η όλη νόσος διαρκεί δύο εβδομάδες. Οι εφελκίδες περιέχουν ζωντανούς ιούς και ο ασθενής πρέπει να μείνει απομονωμένος για αρκετές εβδομάδες. Τέλος, ουλές καταλείπονται στο δέρμα, κυρίως του προσώπου.²⁶ Έχοντας, επομένως αυτή την τυπική κλινική εικόνα ως πρότυπο, μπορούμε να τη συσχετίσουμε με τις δύο περιγραφές.

Ο Ψελλός, λοιπόν, κάνει λόγο για μια άγνωστη και βαρύτατη νόσο. Ίσως, όπως ήδη επισημάνθηκε, η νόσος ήταν πράγματι άγνωστη μέχρι και την εποχή του ή τα κρούσματα ήταν σποραδικά κατά το παρελθόν και δεν τους είχε δοθεί ιδιαίτερη σημασία. Σύμφωνα με τα γραπτά του Ψελλού, εμφανίστηκαν και άλλα κρούσματα στην Πόλη, χωρίς όμως να μας δίνει στοιχεία για την έκταση που πήρε η νόσος και για το αν τελικά εξελίχθηκε σε επιδημία. Την ίδια όμως άποψη διατυπώνει και ο Πρόδρομος σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, χαρακτηρίζοντας τη λοίμωξη ως ό,τι πιο χειρότερο είχαν αντιμετωπίσει μέχρι τότε οι κάτοικοι της Πόλης. Αν η επιδημία του Ψελλού ήταν γνωστή, ο Πρόδρομος δεν θα θεωρούσε την πάθησή του τόσο άγνωστη, ώστε οι ιατροί να μην μπορούσαν να την αναγνωρίσουν, αλλά ούτε και να τη θεραπεύσουν. Ίσως τελικά η περίπτωση της Στυλιανής να ήταν κρούσμα μιας μικρής έκτασης επιδημίας.

Συμφωνούν πάντως και οι δύο συγγραφείς στην αιφνίδια εμφάνιση της νόσου με πυρεξία, όπως σε κάθε οξεία λοιμώδη νόσο. Οι δύο συγγραφείς αναφέρουν τα πρόδρομα συμπτώματα, την έντονη κακουχία και την εξάντληση, ωστόσο δεν κάνουν λόγο για φωτοφοβία. Ο Πρόδρομος αναφέρει χολεμεία, αλλά ούτε αυτός ούτε ο Ψελλός ξεκινάνε την αφήγησή τους από την εμφάνιση των κηλίδων. Ο Ψελλός παρακάμπτει και το βλατιδώδες στάδιο, ίσως από άγνοια, για να περιγράψει το φυσαλιδώδες στάδιο, καθώς επίσης και την αποξήρανση των φλυκταινών και την εφελκιδοποίησή τους.

Η περιγραφή του Προδρόμου είναι πιο κοντά στην τυπική ευλογιά και περιλαμβάνει συγκεκριμένη αναφορά για τα πρόδρομα συμπτώματα, για την τέταρτη ημέρα, οπότε εμφανίστηκαν οι βλατίδες, και για την έκτη και έβδομη ημέρα, με τη μετατροπή τους σε φυσαλίδες και φλύκταινες. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τον Πρόδρομο πιο προσεκτικό παρατηρητή, αφού παραθέτει μέσα από τα γραπτά του όλη την πορεία από τις βλατίδες στις φλύκταινες, με την αρίθμηση των ημερών όπου αυτές εμφανίζονται. Ίσως, όντας ο ίδιος ασθενής, ήταν πιο παρατηρητικός για το κάθε τι που διέκρινε στο σώμα του. Και οι δύο πάντως συμφωνούν στην προσβολή του φά-

ρυγγα και του λάρυγγα, στη δυσκολία της ομιλίας και στην οδυνοφαγία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τριχόπτωση που εμφάνισε ο Πρόδρομος. Επίσης, η αναφορά του Ψελλού πως την 20ή ημέρα, αν και άρχισε η εφελκιδοποίηση, ο πυρετός παρέμενε υψηλός, εμβάλλει στην υποψία ότι προφανώς πρόκειται για βακτηριδαιμία, από την οποία πιθανώς η Στυλιανή κατέληξε. Τέλος, οι αναφορές τους για τα τρομερά σημάδια, που αφήνει η νόσος στο σώμα και κυρίως στο πρόσωπο, ταυτίζονται.

Ένα άλλο θέμα που προκύπτει, είναι η ονομασία που έδωσαν στη νόσο οι ιατροί της εποχής, δηλαδή διπλός τριταίος πυρετός. Αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί από κάποια ιδιαιτερότητα της ευλογιάς. Συγκεκριμένα, πριν από την εμφάνιση του εξανθήματος, ο πυρετός για 3 ημέρες είναι υψηλός. Κατά την εμφάνιση του εξανθήματος η θερμοκρασία πέφτει, για να αυξηθεί και πάλι και να κορυφωθεί τη δέκατη ημέρα. Ίσως αυτή η κυματοειδής εξέλιξη της πυρετικής κίνησης ώθησε τους ιατρούς να προσδώσουν στη νόσο το όνομα διπλός τριταίος πυρετός. Δυστυχώς, όμως, όπως φαίνεται, οι ιατροί δεν μπόρεσαν να προσφέρουν στους ασθενείς ουσιαστική βοήθεια και θεραπεία.

Πάντως, από τον Πρόδρομο έχουμε μια πρώτη ετυμολογική αναφορά στον όρο ευλογιά. Ο Γάλλος ερευνητής Porte du Theil, μελετώντας τις επιστολές, θεωρεί ότι ο Πρόδρομος για πρώτη φορά καθιέρωσε και διέδωσε τον όρο ευλογιά στην ελληνική γλώσσα.¹²

Όπως διακρίνουμε από τις κλινικές εικόνες των δύο αυτών περιστατικών, υπάρχει ομοιότητα και ίδια αλληλουχία εξέλιξης των συμπτωμάτων. Βέβαια, στην περίπτωση του Ψελλού δεν προσφέρονται οι πληροφορίες με την ίδια διαύγεια, όπως τις εκθέτει ο Πρόδρομος, πιστεύουμε όμως ότι είναι ενδεικτικές της ευλογιάς. Δεν πρέπει βέβαια να ξεχνάμε πως ο Ψελλός έγραψε τους Επιτάφιους Λόγους μερικά χρόνια μετά το θάνατο της Στυλιανής. Επίσης, κύριος σκοπός του ήταν η απόδοση τιμής στη μνήμη της κόρης του και όχι ένα ιατρικό σύγγραμμα. Γι' αυτόν το λόγο, κάποια συμπτώματα ίσως δεν κρίθηκαν άξια αναφοράς ή το πέρασμα του χρόνου τα είχε σβήσει από τη μνήμη του συγγραφέα, ο οποίος επικέντρωσε την περιγραφή του σ' αυτά που έκρινε ότι επηρέασαν την έκβαση της νόσου.

Από την άλλη πλευρά, ο Πρόδρομος συντάσσει τις επιστολές κατά τη διάρκεια της ασθένειάς του, δίνοντας τέτοιες ακριβείς πληροφορίες, που πραγματικά μας οδηγεί στη διάγνωση της ευλογιάς. Πέρα από τις κάποιες υπερβολικές λογοτεχνικές εκφράσεις που χρησιμοποιεί ή τις αναφορές στη Βίβλο, για να τονίσει την τραγικότητα της κατάστασής του, καθώς και την αγωνία του για την εξέλιξή της, είναι σαφέστατος και ακριβής, α-

κόμα και για τις ημέρες εμφάνισης των συμπτωμάτων. Πρέπει να προσθέσουμε ότι ο *Porte du Theil*, σχολιάζοντας τη δημοσίευση των επιστολών του Προδρόμου από τον Migne, κατέληξε στο βέβαιο συμπέρασμα ότι ο Πρόδρομος περιέγραψε την ευλογιά.¹²

Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, από τη συμπτωματολογία που εκθέτουν οι δύο εξέχοντες Βυζαντινοί συγγραφείς, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η νόσος που περιγράφε-

ται είναι πιθανότατα η ευλογιά, παρά τις εύλογες δυσχερείες που παρουσιάζει κάθε *ex post facto* διάγνωση.

Προφανώς, βρισκόμαστε ενώπιον των πρώτων περιγραφών της συγκεκριμένης νόσου που έχουν διασωθεί στην Ευρώπη και σε ευρωπαϊκή γλώσσα. Περαιτέρω έρευνα γύρω από τις επιδημίες που έπληξαν το Βυζάντιο θα ήταν αρκετά χρήσιμη για τους λόγους που προαναφέραμε, αλλά και για να διευκρινιστούν περισσότερο η οργάνωση και η αποτελεσματικότητα του βυζαντινού υγειονομικού συστήματος σε περιπτώσεις επιδημιών.

ABSTRACT

Cases of smallpox in Byzantium

C. TSIAMIS, J. LASCARATOS

Department of History of Medicine, Medical School, University of Athens, Athens, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2002, 19(2):179–186

This present paper analyses and comments on two possible cases of smallpox in Byzantium, derived from historical sources. The sources provide much information on these two unique cases which makes possible an *ex post facto* approach to the disease. From Arabia, where the disease was endemic, smallpox spread to the Byzantine Empire. Regarding the clinical manifestations of smallpox in the Byzantine Empire, the most valuable information is found paradoxically in the Byzantine literature and not in the contemporary medical writings. The works of the two prominent Byzantine scholars, Michael Psellos and Theodore Prodromos, describe in detail two cases of febrile disease that appeared in Constantinople in the 11th and 12th centuries, respectively. These works provide detailed information about the premonitory symptoms, the stages of the disease, the clinical manifestations, the evolution of the eruptions and the physical weakness associated with smallpox. Comparison between the cases presented here and the known clinical picture of smallpox verifies that these two cases can indeed be identified as smallpox. The two case descriptions, especially that of Prodromos in which the euphemistic name of the disease («Ευλογωνυμείν») is reported, prove beyond reasonable doubt the hypothesis that the Byzantines at that time were familiar with the disease of smallpox. These are probably the earliest cases of smallpox, described in detail by contemporary observers in Europe and in a European language.

Key words: Byzantine medicine, Epidemics, History of Medicine, Michael Psellos, Smallpox, Theodore Prodromos

Βιβλιογραφία

1. KIPLE KF. *The Cambridge World History of Human Diseases*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993:1008–1013
2. CERNY J. Egypt from the death of Ramses II to the end of the twenty-first dynasty. In: Edwards IE (ed) *The Cambridge Ancient History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1975, 2: 606–657
3. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΓΚ. *Ιστορία της Ιατρικής διαμέσου των αιώνων*. Εκδόσεις Κοραΐς, Αθήνα, 1952:79–81
4. RUFFER MA, FERGUSON AR. Note on an eruption resembling that of variola in the skin of a mummy of the twentieth dynasty (1200–1100 BC). *J Pathol Bacteriol* 1911, 15:1–4
5. HOPKIN DR. Ramses V: Earliest known victim? *WHO* 1980, 5:220
6. MOODIE R. *Studies in the paleopathology of Egypt*. University of Chicago Press, Chicago, 1921:175–176
7. LEWIN PK. Mummy Riddles unravelled. *Microsc Soc Can B* 1984, 5:3–8
8. LITTMAN RJ, LITTMAN MI. Galen and the Antonine Plague. *Am J Philol* 1973, 94:243–255
9. RHAZES. De variolis et morbilis. In: Smutny RJ (ed) *Latin Readings in the history of Medicine*. University Press of America, New York, London, 1995:228–240

10. GIIRARD LI. Conceptions of plague and pestilence in early Islam. *JESHO* 1982, 25:268–307
 11. BARQUET N, DOMINGO P. Smallpox: The triumph over the most terrible of the ministers of death. *Ann Intern Med* 1997, 127: 635–642
 12. CODELLAS P. The case of smallpox of Theodorus Prodromus. *Bull Hist Med* 1946, 20:207–215
 13. HAURY J, WIRTH G. *Procopii Caesariensis opera omnia*. Teubner, Leipzig, 1963, 1:249–259
 14. RENAULD E. Quelques termes médicaux de Psellos. *REG* 1909, 22:251–256
 15. MALATO MT, FELICIANGELI FM. Decadenza della medicina bizantina nelli XII secolo secondo Teodoro Prodromo. *Pagine di Storia della Medicina* 1962, 6:49–60
 16. HATZIDAKIS GN. *Medieval and Modern Greek (Mesaionika kai Nea Ellenika)*. Athens, 1905, 11:361
 17. KAZHDAN A. Prodromos Th, and Ptochoprodromos. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford University Press, New York, Oxford, 1991, 3:1726–1727, 1756
 18. HUNGER H. *Βυζαντινή Λογοτεχνία*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, 3:111, 145
 19. SATHAS CN. *Bibliotheca Graeca*. Pselli Miscellanea, Ed. Maisonneuve et Cie, Paris, 1876, 5:62–87
 20. LEROY-MOLLINGHEN A. Styliané. *Byzantion* 1969, 39:155–163
 21. RENAULD E. *Michel Psellos Chronographie. Ou Histoire d'un siecle de Byzance (976–1077)*. Tome I. Les Belles Lettres, Paris, 1927: 25–31
 22. BÜTTNER-WOBST T. *Ioannis Zonarae epitomae historiarum*. Weber, Bonn, 1897, 3:70
 23. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι. *Νοσήματα Βυζαντινών Αυτοκρατόρων*. J and J Hellas, Αθήνα, 1995:314
 24. JEANSELME E, OECONOMOS L. Où il est établi que Théodore Prodrome fut atteint de la variole. 1st Congr de l'Histoire de l'Art de Guérir, Antwerp, 1920:76–78
 25. PRODROMI T. Epistolae. In: *Patrologia Graeca*, tomus 133, J. Migne, Paris, 1864:1239–1259
 26. FEIGIN RD, CHERRY JD. *Textbook of pediatric infectious disease*. Saunders, 1981, 2:1666–1670
- Corresponding author:*
C. Tsiamis, 4 Kerasoundos street, GR-162 32 Athens, Greece